

بررسی محتوای سیاسی پنج سفرنامه عتبات عالیات در عصر انقلاب اسلامی

* سعیده عباسی

تاریخ دریافت: ۹۹/۱/۱۸

** محمدرضا سنگری

تاریخ پذیرش: ۹۹/۵/۴

*** ابوالقاسم رادفر

چکیده

سفرنامه‌ها از جمله منابع مهم علمی در شناخت شهرها و کشورها محسوب می‌شوند. با توجه به اینکه سفرنامه‌نویس با هدف گزارشی از سفر خود، آن را می‌نگارد، یکی از بهترین منابع کسب اطلاعات سیاسی هستند. سفرنامه‌های عتبات عالیات با توجه به انگیزه مذهبی‌ای که اغلب مسلمانان جهان را به آن‌ها ترغیب می‌نماید، اطلاعات مفیدی را در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. موضوع این مقاله تحلیل سیاسی چند سفرنامه عتبات عالیات در عصر انقلاب اسلامی می‌باشد؛ چراکه پس از تغییر حکومت طاغوت به حکومت اسلامی در ایران، توجه به نگارش این دسته از سفرنامه‌ها پررنگ‌تر شده است که در نوع خود قابل توجه است. اهمیت این تحقیق آن است که نویسندگان مردمی سیاسی نیستند و هر آنچه را که در جهان اطراف خود می‌بینند، بیان می‌کنند. این سفرنامه‌ها راهنمای شناختی در ادبیات انقلاب اسلامی هستند. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.

کلیدواژگان: سفرنامه، عتبات عالیات، انقلاب اسلامی، محتوای سیاسی.

مقدمه

سفرنامه‌ها معمولاً نمونه‌هایی شیوا و پرمحتوا از مشاهدات نویسندگانی هستند که علاوه بر دربرداشتن دیدگاه‌های خاص مؤلف به حوادث پیش‌آمده در طول تاریخ اشاره می‌کنند. گرچه مطالب این سفرنامه‌ها بر اساس مشاهدات و نظرات مؤلف آن‌ها است و همه واقعیات و حقایق یک ملت و کشوری را که گذر نویسنده ما به آن افتاده گزارش نمی‌کند - چراکه ایشان در زمان و شرایطی خاص و مدت محدود سفر و بر اساس مطالعات و دریافت میدانی در سفر نظر داده - اما به هر حال در نوع خود قابل توجه است؛ چراکه گوشه‌ای از تاریخ آن سرزمین در طول این سفرنامه انعکاس یافته است.

به طور کلی سفر اقسام مختلفی دارد از جمله انواع آن سفر جسمانی و سفر روحانی است. «پس می‌توانیم بگوییم نویسندگان این گونه آثار (سفرنامه‌های روحانی)، به منظور آرامش روان خود و گوشزد کردن عواقب بی‌دینی برای مردم جامعه خود و نجات از سردرگمی، به تألیف چنین کتاب‌هایی اقدام می‌کردند تا اگر نتوانند جامعه‌ای ایده‌آل به وجود آورند، حداقل تجسمی از یک مدینه فاضله داشته باشند» (فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، شماره ۱۳: ۱۳-۱۴).

در این گونه سفرنامه‌ها، مشرب فکری نویسنده و همراهانش بیان می‌شود که برای افراد مختلف با تخصص‌های مختلف در طول زمان‌های مختلف، قابل استفاده و بررسی است. با این تفاسیر و با نظر به اینکه نویسندگی حاکی از قابلیت‌های علمی و فرهنگی یک نویسنده است، تقریباً در بیش‌تر سفرنامه‌هایی که در این مقاله بررسی کرده‌ایم به مواردی برخورد کردیم که از لحاظ محتوای سیاسی قابل اهمیت بود.

بدین منظور برای بررسی سفرنامه‌ها ناگزیر از بررسی محتوایی آن‌ها بوده‌ایم و برای سهولت فهم آن‌ها؛ این سفرنامه‌ها را از لحاظ محتوای سیاسی بررسی کرده‌ایم.

پیشینه تحقیق

یکی از منابع ارزشمند تاریخی برای تأمین ارزش‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... سفرنامه‌ها هستند. اگرچه تا کنون پژوهش‌های گوناگونی در مورد سفرنامه‌ها صورت گرفته است؛ لیکن با بررسی کتب، پایان‌نامه‌ها و مقالات مرتبط با این موضوع مشخص

گردید که تمامی آن‌ها در مورد سفرنامه‌های حج و مربوط به زمان قبل از انقلاب اسلامی است و از آنجا که سفرنامه‌های عتبات با این حجم گسترده و مستقل تنها در دوران انقلاب اسلامی خصوصاً پس از دفاع مقدس شکل گرفته است تا کنون هیچ پژوهشی در این مورد صورت نگرفته است. پس هیچ تشابه یا هم‌پوشانی با موضوع مورد نظر یافت نشد.

محتوای سیاسی

آن چیزی که محتوا را در خود تعریف می‌کند؛ شاخ و برگ‌هایی است که پیرامون پیام، در خود تنیده می‌شود: «شک洛夫سکی می‌گوید: جهان خارجی برای نقاش در حکم محتوای کارش نیست بلکه خیلی ساده موادی است برای نقاشی، اما جهان خارجی برای شاعر و نویسنده در حکم محتوا است» (ر.ک: فرزاد، ۱۳۹۲ش: ۱۷).

درونمایه (تم) به طور خلاصه موضوعی است که مورد توجه نویسنده بوده است. درونمایه خلاصه یک داستان نیست و همچنین نمی‌گوید که کتاب «راجع به» چیست. با یک موضوع تحقیقی هم فرق دارد. ادبیات درباره زندگی عادی است، بنابراین درونمایه‌های مهم و اساسی ادبی، همان موضوعات بنیادینی است که ما در زندگی فردی یا اجتماعی با آن سر و کار داریم. «کلمات عادی و رایجی که در افکار و مکالمات روزمره دیده می‌شود، مثل عشق و مرگ و ازدواج و امید و نومیدی و قدرت و جنگ و انتقام و شر و غیر آن را می‌توان درونمایه آثار ادبی قرار داد. فهرست موضوعات اساسی زندگی را می‌توان همچنان ادامه داد و بر آن افزود، چون هر یک از امور زندگی می‌تواند یک موضوع ادبی باشد. اولین چیزی که درباره متن می‌توان گفت این است که درباره یکی از این موضوعات اساسی است (ر.ک: مشرف، ۱۳۸۷ش: ۱۶).

اهمیت جغرافیایی عراق در بین‌النهرین و جایگاه زیارتی آن در تاریخ اسلامی همواره مورد توجه تاریخ‌ایرانی اسلامی بوده است. کشور عراق به دلیل جایگاه عربی-اسلامی دارای ارزش است. «یکی از مهم‌ترین مناطق تأثیرگذار بر رویدادهای سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ایران، منطقه بین‌النهرین است. در اهمیت این منطقه همین بس که در مقایسه با دیگر کشورهای مجاور ایران در طول صدها و یا شاید

هزاران سال گذشته، بیش‌ترین تأثیر را بر رویدادها و تحولات ایران گذاشته و متقابلاً تأثیرات زیادی را از وقایع ایران گرفته است. علاوه بر این وجود یک حکومت واحد بر دو منطقه ایران و بین‌النهرین ارتباطات و تبادلات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آن دو را با یکدیگر به مراتب افزون‌تر ساخته است» (کوهستانی، ۱۳۸۴: ۸ - ۷).

سفرنامه عتبات

یکی از منابع و مآخذ مهم تاریخ‌نگاری، سفرنامه‌ها هستند که به لحاظ محتوایی به موضوعاتی صرفاً سیاسی نمی‌پردازند و آن‌ها دایره‌ای از جهان بینی انسانیت را در خود جای می‌دهند. نویسندگان سفرنامه‌ها به جهت موقعیت اجتماعی و سیاسی و مشاغلی که داشتند به موضوعات مورد توجه خود اهمیت بیشتری می‌دادند، بنابراین اغلب این آثار آگاهی‌های زیادی درباره اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری ضبط و ثبت می‌کردند. البته برخی از سیاحان به جهت مأموریت‌های سیاسی‌ای که داشتند، برای اهداف بلند مدت کشور متبوع خویش دقت زیادی در بررسی اوضاع جغرافیایی سرزمین‌های مورد مأموریت خود می‌کردند.

سنت سفرنامه‌نویسی از دیرباز، به شکل محدود، در بین اقوام و ملل دنیا مرسوم بوده، لیکن در دو قرن اخیر توسعه و رواج قابل توجهی یافته است. سفرنامه‌نویسان، هر یک با تخصص‌ها و گرایش‌های فکری خود تلاش کرده‌اند تا آداب و رسوم مردم در شهرها و روستاها را بازگو نموده، به تشریح و توصیف اماکن و آثار تاریخی و حوادث و رویدادهای بین راه بپردازند (قاضی عسکر، ۱۳۹۱: ۱۵).

از نمونه‌های کهن سفرنامه در ادبیات ایران می‌توان به سفرنامه ناصر خسرو و سفرنامه‌های منظوم *خاقانی* و سعدی اشاره کرد؛ اما نوشتن آن به صورت جدی در دوران صفوی آغاز شد و در دوران حکومت قاجاریان به اوج خود رسید (فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، شماره ۵۲: ۲).

یکی از سفرنامه‌های مهم جهانگردانی است، که در حوزه عتبات عالیات بیش‌تر به آن‌ها سفرنامه‌های زیارتی گفته می‌شود، که از نوع سفرنامه‌های جهانگردی است. که صرفاً برای سیر و گشت در جهان، و مشاهده شگفتی‌های عالم، دشواری‌های

سفر را بر خود هموار کرده‌اند و چون مردمانی کنجکاو و سخت‌کوش بوده‌اند به نقاطی از عالم پا نهاده‌اند که دیگر سیاحان را آن جسارت نبوده است که بدان نقاط روند، نوشته‌ها و یادداشت‌های آن‌ها هم خواندنی‌تر است و هم متضمن اطلاعاتی که دسترسی بدان‌ها برای دیگران میسر نبوده است.

در این میان، سفرنامه‌های زیارتی به ویژه سفرنامه‌های حج از جاذبه ویژه‌ای برخوردار است و به سبب جایگاه ویژه ادبیات حج در دنیای اسلام شاهد سفرنامه‌های بسیاری با موضوع حج در زبان‌های مختلف هستیم، و این روند در زبان فارسی نیز رو به گسترش است. «در دوره قاجار بیش از چهل سفرنامه به نظم یا نثر درباره حج نوشته شده است؛ در حالی که تعداد سفرنامه‌های عتبات عالیات که به طور مستقل در آن زمان نوشته شده باشد بسیار اندک است. لیکن در عصر انقلاب اسلامی شاهد شکوفایی و رشد این شاخه سفرنامه نویسی هستیم» (رزمجو، ۱۳۷۰: ۱۹۹).

سفرنامه صراط النجاه (سمیر پوریان پور)

سفرنامه «صراط النجاه»، نوشته سمیر پوریان پور، شرح سفرنامه‌ای است که در سال ۱۳۸۶ در راه پیاده‌روی کربلا به رشته تحریر در آمد. ذکر موارد اعتقادی در این کتاب بیش‌ترین بسامد را دارد. کتاب کاملاً علمی است، ذکر داستان‌های معتبر از کتب مهم، بیان خاطرات عرفا، مبانی مهم اعتقادی دیگری که به طور مفصل در این کتاب مطرح شده است این سفرنامه را شاخص می‌کند و شاید بتوان گفت یکی از دقیق‌ترین سفرنامه‌ها در معرفی شخصیت‌های ایرانی مدفون در کربلا این سفرنامه است.

سفرنامه هروله تا عرش (خداداد ابراهیمی)

کتاب «هروله تا عرش» در سال ۱۳۹۱، توسط خد/د/د/بر/اهیمی، در پیاده روی اربعین نوشته شده است. /بر/اهیمی شاعر، نویسنده و روزنامه نگار است که تألیفات بسیاری دارد. این کتاب شامل خاطرات و تجربیات وی از پیاده روی اربعین با نگاهی به تاریخ و فرهنگ سفر پیاده به کربلا، موکب‌های حسینی در شهرهای مسیر از مهران تا

کربلاست که در سال ۱۳۹۱ اتفاق می‌افتد. نویسنده با بیان ادبی خود به حس لذت‌پایده روی به کربلا که در کودکی نیز آن را تجربه کرده است می‌پردازد. نویسنده با قلمی توانا و فصیح و با بیان نگرش علمی، دست به قلم نگارش سفرنامه برده است.

سفرنامه در کوی جانان (حسین واثقی)

کتاب «در کوی جانان» سفر به حرم ائمه در عراق را شرح می‌دهد که به قلم حسین واثقی نوشته شده است و خاطرات سفر ایشان در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۸۰ شمسی را بیان می‌کند.

نویسنده با قلمی فصیح به شرح موارد مهم سیاسی، اجتماعی و... پرداخته است، و با نگاهی ریزبینانه به جهان اطرافش نگریسته و آن را به خوبی در سفرنامه خود گنجانده است. این سفرنامه علاوه بر شرح جزئیات به معرفی حرم ائمه اطهار(ع)، زیارت اصحاب ایشان و شرح دعا‌های مهم، مساجد معتبر و... نیز پرداخته است.

سفرنامه سیری در سرزمین خاطره‌ها (احمد رجبعلی) زمانی

کتاب «سیری در سرزمین خاطره‌ها» توسط احمد زمانی در سال ۱۳۷۹ نوشته شده است و نویسنده بعد از ۳۸ سال انتظار متمادی، به توفیق زیارت نایل آمده و کتاب را در سال ۱۳۷۹ به نگارش در آورده است.

کتاب، کتاب آشنایی زائر با عتبات عالیات است؛ زیرا در دو بخش مجزا نگاشته شده و نویسنده در بخش اول به مشاهدات خود از سفر معنوی پرداخته است و در بخش دوم به زیارت امامان معصوم(ع) می‌پردازد و از تصاویر نیز در کتابش بهره برده است.

سفرنامه کاشان تا کربلا با ققنوس‌ها (احمد رضایی)

سفرنامه «کاشان تا کربلا با ققنوس‌ها» توسط احمد رضایی در سال ۱۳۹۳ شمسی به نگارش درآمده است. این سفرنامه از شهر کاشان شروع می‌شود. شهر کاشانی که به گفته نویسنده از عطر و بوی گل محمدی‌اش گرفته تا شعر محتشم کاشانی‌اش، غوغایی وصف ناشدنی از عشق به حسین(ع) در دل هر انسان آزاده‌ای به پا می‌کند: «آری بی دلیل

نیست که نام شمس الشعرای شهرمان کاشان این شهر حسینی با کربلا و حسین(ع) عجین شده است و نامش یادآور کربلا و محرم است. در باب او همین بس که آخرین کلام او را زینت بخش پشت جلد از کتاب می‌نمایم؛ آنجا که در رثای حسین چنین سرود: خاموش محتشم دل سنگ آب شد»(همان: ۱۸).

معرفی محتوای سیاسی سفرنامه‌ها

سفرنامه صراط النجاه

پوریان پور با نگاهی مثبت اندیشانه به مسائل سیاسی پرداخته است و در این رابطه یکی از معدود سفرنامه‌هایی محسوب می‌شود که همواره نقل از برخورد محترمانه پلیس عراق، با زوار ایرانی دارد، که این موضوع در طول سفرنامه فراوان دیده شده است.

به لحاظ سیاسی نویسنده در این سفرنامه با خوش‌بینی، به مسائل سیاسی پرداخته است. جایگاه پلیسان عراقی و نوع برخورد با زوار ایرانی از مسائل مهم مطرح شده در آن است. حضور انگلیسی‌ها و برخورد با زوار، نفرت مردم از صدم و مسأله امنیتی عراق از مسائل مهمی است که در پوریان پور به آن توجه داشته است.

از مسائل مطرح‌شده در این سفرنامه حضور انگلیسی‌ها در عراق است و می‌نویسد: «به هر حال وارد خاک عراق شدیم و اولین سربازهای انگلیسی که کاملاً مسلح و آماده بودند را تماشا کردیم، وارد سالن انتظار شدیم، مشخص بود که انگلیسی‌ها همین امروز و چند ساعت قبل در این مکان مستقر شده‌اند، آن‌ها مشغول کار بودند، بعضی پست می‌دادند و بعضی نجاری می‌کردند و دیگری برقکاری و یکی از آن‌ها نیز چند بی‌سیم را کنترل می‌کرد»(پوریان پور، ۱۳۸۸: ۴۲).

برخورد محترمانه نظامیان عراقی با زوار نیز از مسائل مهمی است که برای اولین بار در میان تمام سفرنامه‌ها به آن اشاره شده است: «هزاران عاشق، با پای پیاده راهی زیارت معشوق هستند، تا چشم کار می‌کرد صف کیلومتری زوار پیاده را مشاهده می‌نمودیم، پلیس و لشکر نظامی عراق بسیار خوش برخورد و مؤدبانه از مردم استقبال می‌کردند و به همه خوشامد می‌گفتند»(همان: ۵۸). در جای دیگر نیز در رابطه با رفتار نظامیان عراق می‌نویسد: «زوار در حال حرکت نسبت به من و همه عصا به دستان اظهار لطف

می‌کردند، پلیس عراق هم بسیار مؤدبانه و با محبت برخورد می‌کرد» (همان: ۶۰). راوی در حال پیاده روی حج، دچار آسیب در ناحیه پا می‌شود و در رابطه با مهربانی پلیس‌های عراق، می‌نویسد: «سمت یکی از آمبولانس‌های کنار جاده رفتم و گفتم که درد دارم او هم همانطور ایستاده یک آمپول مسکن (دیکلوفناک) به من تزریق کرد و مرتب خسته نباشی می‌گفت، حرکت کردم، پلیس‌های مهربان عراقی را می‌دیدم که به کمک خدمتگزاران زوار در آمده و در حال توزیع تنقلات در میان زوار بودند» (همان: ۶۹). یکی از موارد سیاسی مطرح شده لعنت کردن صد/م توسط مردم بود: «از بدو ورود به عراق، هر قشری از مردم، صدام را لعنت می‌کرد و به یاد زمان حکومت آن ملعون، ناله می‌کرد» (همان: ۷۸).

مسائل امنیتی در خیابان شارع الرسول، در نجف و نوع خفقان نظامی، از موارد مهم سیاسی دیگری است که اینگونه بیان شده است: «گفت: بعد از عبور از این چند کوچه به شارع الرسول خیابان پیامبر (ص) می‌رسید که از آنجا حرم مطهر نمایان می‌شود، حرکت کردیم همه ورودی و خروجی‌های کوچه‌ها با دیوارهای کوتاه بتنی بسته شده بود و بر تمام خیابان‌ها و کوچه‌های اطراف حرم مطهر به فاصله چند کیلومتر دور تا دور دیوار امنیتی برقرار بود و هیچ نوع خودرویی اجازه عبور و مرور نداشت و همه افراد تفتیش بدنی می‌شدند، بر بالای ساختمان‌ها و دیوارها و در طول خیابان‌ها و کوچه‌ها، پلیس مسلح و آماده به شلیک ایستاده بود و به هر حرکتی و هر شخصی خیره می‌شدند» (همان: ۱۱۰).

مسأله سیاسی سفرنامه «صراط النجاه» در بررسی محتوایی از موارد پر بسامد در این کتاب ارزشمند است. سفرنامه پوریان پور به دلیل زبان ادبی نویسنده از سفرنامه‌های مهم به حساب می‌آید؛ که نویسنده در آن با نگاهی مثبت به شرح مسائل سیاسی پرداخته است.

یکی از شاخصه‌های مهم، معرفی شخصیت‌های سیاسی در این سفرنامه است، به جز نفرت مردم کوچه و بازار از صد/م، شرح خاطرات نویسنده از پلیس عراق در نهایت احترام با زوار مطرح می‌شود. تعدد مسائل مهم از برخورد پلیس عراق با زوار ایرانی، این سفرنامه

را منحصر به فرد می‌کند. مسأله ناامنی نجف و نوع امنیت نظامی نیز در سفرنامه ذکر شده است که نشان از ناامنی کشور دارد.

سفرنامه هروله تا عرش (خداداد ابراهیمی)

این سفرنامه ابعاد سیاسی مهمی چون مسأله داعش، در راهپیمایی اربعین را طرح می‌کند. شرح سیاسی سفرنامه هروله تا عرش مسأله دشادشه پوش‌ها، حضور نظامیان آمریکایی، داعش و شور مردم در راهپیمایی اربعین را شامل می‌شود. شروع خاطره در سفرنامه مذکور، باتلاقی سیاسی دشادشه پوش‌ها آغاز می‌شود، نویسنده ماجرا را اینگونه شرح می‌دهد: «مهران را که پشت سر می‌گذاری، به نقطه صفر مرزی می‌رسی، هنوز در برزخ مرز زیارتی هستی که دشادشه پوش‌ها با «عقال»‌های روی سر به سویت هنوم می‌آورند. دینار! دلار! ولک دینار، خوش آمدین کربلایی» (ابراهیمی، ۱۳۹۱ش: ۱۳).

حضور آمریکایی‌ها در عراق، حس و حال جنگ و شرایط پر تنش، مسأله‌ای است که در شرح خاطرات *ابراهیمی* دیده می‌شود؛ او می‌نویسد: «در پنج کیلومتری جاده نجف-کربلا، ناگهان با دسته‌ای از تانک‌ها و نفربرهای نظامیان آمریکایی روبه‌رو می‌شوید، سربازان آمریکایی سلاح بر دست و با چهره‌های خشن بر تانک‌ها قرار گرفته‌اند. چشمان آن‌ها زیر عینک‌های دودی پنهان شده است. در ارتفاع پانصد متری و درست بالای جاده اصلی، هلیکوپترها مدام در پروازند، گویی ناخواسته شاهد یک فیلم سینمایی جنگی هستید. در دو طرف جاده، ادوات جنگی عراقی‌ها به چشم می‌خورد که به وسیله آمریکایی‌ها هدف قرار گرفته بودند» (همان: ۱۶).

در جای دیگری حومه شهر عراق و حضور آمریکایی‌ها را اینگونه شرح می‌دهد: «از حومه شهر بغداد خارج می‌شوید، هنوز صدای تیر و تفنگ به گوش می‌رسد و صدای گوش خراش تانک‌ها و نفربرهای آمریکایی تا مسافت طولانی پژواک دارد. در بین راه سامراء است که از دور انفجار یک تریلر توجّهتان را به خود جلب می‌کند. مردم تجمع کرده‌اند و آمریکایی‌ها از زمین و هوا محل انفجار را زیر نظر دارند. در کم‌تر از بیست دقیقه ترافیک جاده آزاد می‌شود و آمریکایی‌ها تریلر سوخته و تکه تکه شده را از سر راه کنار می‌زنند و شما با خطر فقط صد متر فاصله داشته‌اید» (همان: ۱۸).

یکی از موارد سیاسی مطرح شده در این سفرنامه مطلبی است که /براهیمی از سیدمهدی /مدرسی در هافینگتون در رابطه به پیاده روی اربعین، نقل می‌کند و می‌نویسد: «این حرکت حج یا کومبه میلای هندوها نیست. این حرکت با عنوان «اربعین» مشهور بوده و پر جمعیت‌ترین اجتماع جهان است و احتمالاً هیچ وقت چیزی درباره‌اش شنیده‌اید، نه تنها تعداد این افراد از زائران مکه بیش‌تر است (در واقع ۵ برابر است)، بلکه از کومبه میلای نیز مهم‌تر است؛ زیرا کومبه میلای تنها هر سه سال یکبار برگزار می‌شود. جمعیت مراسم اربعین پارسال به ۲۰ میلیون نفر رسید و خلاصه، هر اجتماع بشری دیگری را تحت الشعاع قرار می‌دهد» (همان: ۱۹).

در ادامه به مسأله مهم حضور داعش می‌پردازد که روایت سفرنامه را ارزشمند می‌سازد و می‌نویسد: «مراسم اربعین یک مراسم منحصر به فرد است؛ زیرا در موقعیتی برگزار می‌شود که به لحاظ ژئوپلیتیکی متشنج و خطرناک است. داعش (دولت اسلامی عراق و شام) شیعه را دشمن خونی خود می‌پندارد. از این رو، هیچ چیز بیش‌تر از این گروه‌های ترور را به خشم نمی‌آورد که ببینند زائران شیعه به خاطر بزرگ‌ترین تجلی ایمانشان گرد هم می‌آیند» (همان: ۱۹). یکی از مسائلی سیاسی مطرح شده در این سفرنامه مسأله رزمندگان و حفاظت از زائرین است در این رابطه نقل می‌کند: «همه چیز، مانند امنیت این مراسم، غالباً بر عهده رزمندگان داوطلبی است که یک چشم بر داعش دارند و یک چشم بر محافظت از مسیر پیاده روی زائران» (همان: ۲۴).

تحلیل سیاسی سفرنامه «هروله تا عرش»، به بیان خاطرات زائر پیاده در کربلا می‌پردازد. نویسنده در سفرنامه خود به حضور داعش اشاره دارد که در این رابطه منحصر به فرد است، حضور دشداشه پوش‌های عراقی و نوع برخورد آن‌ها با زائران، محافظت رزمندگان از زائران در مقابل داعش، مطرح کردن دلیل سیاسی شور مردم، در اربعین حسینی از موارد بسیار مهمی هستند که در «سفرنامه ابراهیمی» مطرح می‌شود.

سفرنامه در کوی جانان (حسین واثقی)

مفهوم سیاسی سفرنامه در «کوی جانان»، به دلیل هم‌زمانی سفر نویسنده به عراق، در زمان صدام و حزب بعث و سیاست‌های دولت عراق، یکی از سفرنامه‌های مهمی است

که بعد از انقلاب اسلامی نوشته شده است. خفقان حاکم بر حضور صدام و حتی بعد از سقوط او، خفقان حاکم بر جامعه عراق به واسطه تداوم حضور حزب بعث مسأله مهم سیاسی است که حسین و ثقی همواره به آن اشاره کرده است.

در رابطه با خفقان دولت بعثی و رعب و وحشتی که از او در دل زوار، وجود دارد می‌نویسد: «در دوران جنگ تحمیلی که نابودی صدام و باز شدن راه کربلا آرزوی همگان بود دو بار خواب دیدم که به زیارت عتبات رفتم، در حالی که هنوز حکومت صدام برقرار است: یک بار خواب دیدم با جمعی - شاید پانزده نفره - دور یک قبر بدون ضریح نشستیم، در همان حال صدام وارد شد و همه با وحشت تمام سر پا ایستادند» (واثقی، ۱۳۸۱ ش: ۹-۱۰).

در زمان حکومت بعثی‌ها، شرایط ورود ایرانیان نیز با شرایط متفاوتی همراه بود، آزمایش ایدز یکی از مواردی بود که نویسنده در شرح سفرنامه‌اش به آن اشاره می‌کند: «پنج ساعت هم در گمرک عراق معطل شدیم تا از ما آزمایش خون به عمل آمد، که مبادا بیماری ایدز داشته باشیم و نیز بازرسی ساک خالی، مهر کردن گذرنامه‌ها و...» (همان: ۱۲).

از امتیازات سیاسی سفرنامه در «کوی جانان» این است که نویسنده به صورت بسیار جامعی به موقعیت کشور عراق توجه داشته است، یکی از این توجهات موقعیت بازار استعمار شده است: «بازار، فقط زارش مانده است. کشور مفلوک، استعمار شده، دیکتاتورزده جنگ‌زده که سال‌ها از درون ستم و از بیرون جنگ آمریکا و تحریم سازمان ملل را دیده، چه چیزی را برای خرید و فروش دارد» (همان: ۳۱).

نگاه سیاسی تاریخی نویسنده به تأثیر اعتقادی - تفکری وهابی‌ها و تضاد تفکری با مسلمانان شیعه (به ویژه ایرانیان)، در اعتقاد به زیارت بارگاه معصومین است. زبان تعریفی نویسنده به تقدس تفکر مسلمانان ایرانی است. بر خلاف آنچه که ایرانیان مسلمان، زیارت قبور امامان معصوم را مبارک و دلیلی بر احترام می‌دانند، وهابیان با این دیدگاه مخالف‌اند و در این رابطه اینگونه می‌آورد: «اگر بخواهیم وضعیت حرم‌های امامان را در عراق بدانیم باید مقایسه‌ای کنیم بین حرم امام رضا (ع) از یک سو و حرم امامان بقیع از سوی دیگر، گرچه روشن است اگر این زیارتگاه‌ها در ایران بود وضعیتی دیگر

داشت» (همان: ۸۴). در ادامه تفکر مطرح شده شاهد مثالی می‌آورد که گویای اندیشه نویسنده است: «این مظلومیت چرا؟ چون به اعتقاد وهابی‌ها، هرگونه ساختمان و احترام به قبور، گرچه قبر پیامبر و امام باشد نشانه شرک و مخالف با توحید است» (همان: ۸۵). نویسنده برای نشان دادن این تفاوت اعتقادی و این اندیشه دائماً در حال قیاس حرم امامان در عراق و حرم امام رضا(ع) در ایران است؛ نویسنده شکوه حرم امام رضا را نشانی از احترام ایرانی به زیارت قبور امامان می‌داند: «اما حرم‌های امامان در عراق در وضعیت دیگری قرار دارند. نه به آبادانی و توسعه و شکوه حضرت امام رضاست و نه به ویرانی حرم ائمه بقیع؛ یعنی حرم‌های عراق حال متوسطی دارد» (همان: ۸۵).

حسین واثقی، به عنوان نویسنده انتقادی، بسیار دقیق به نقد رفتار سیاسی و عوام‌فریبانه صدام می‌پردازد و آن را در سفرنامه خود ذکر می‌کند: «وضعیت اعتقاد عمومی به گونه‌ای است که صدام در بحبوحه جنگ با ما به زیارت ائمه رفت و عکس و فیلم گرفت و چقدر تبلیغات کرد و هم اکنون در همه حرم‌ها عکس صدام را در حرم در حال نماز نصب کرده‌اند» (همان: ۸۵).

واثقی همواره به انسانیت ایرانیان در جنگ عراق و ایران اشاره دارد و در مورد آن نیز سخن می‌گوید: «در زمان جنگ که صدام لعین شهرهای ما را می‌زد و مردم ما را در زمستان و سرما آواره زمستان و روستا می‌کرد، ایران به مردم عراق کاری نداشت» (همان: ۸۶).

یکی از مسائل سیاسی که واثقی در سفرنامه خود به آن می‌پردازد، بیان بی‌رحمی صدام در سرزمین عراق است. بیان جهل صدام در اداره حکومتش را دلیل نابودی عراق می‌داند و می‌نویسد: «الان مردم عراق گرفتار بلای بدی شده‌اند؛ یک حکومت جاهل و سفاک که به شیعه و سنی رحم نمی‌کند حتی به دوستان و خانواده خود و به هر کس اندکی گمان خلاف برد نابودش شود» (همان: ۸۷). «خداوندا حکومت صدام تا به کی؟ این همه نفرین مردم ایران و عراق در حق او کارساز نشد چه حکمتی است خدا داند» (همان: ۸۷). توجه به عدم آزادی، یکی از موارد مهمی است که در عراق وجود دارد و نویسنده به آن توجه کرده است: «الآن واقعاً زائران در کار مردم در دست مأموران عراقی اسیرند. گرچه مأموران با ما مهربان و مؤدب بودند اما بالأخره آزادی نیست» (همان: ۹۰).

مهم‌ترین مسائل سیاسی که حسین واثقی در سفرنامه خود به آن پرداخته است، توجه به صدم، خفقان جامعه، اجبار، تفکر رایج وهابیت در عدم احترام به قبور متبرکه امامان، عدم احترام به زائر حرم و عدم آزادی است که در مورد موارد فوق شاهد مثالی آورده شده است.

توجه به جنگ ایران و عراق از موارد مهمی است که در خلال سفرنامه به آن پرداخته شده است. واثقی رعب و وحشت مردم عراق از صدم را در بیان خاطرات سفرنامه‌اش به خوبی گنجانده و بیان کرده است.

سفرنامه سیری در سرزمین خاطره‌ها (احمد رجبعلی) (زمانی)

نویسنده در کتاب «سیری در سرزمین خاطره‌ها» از منظر سیاسی از جو حاکم بر عراق و رژیم حاکم به بدی یاد می‌کند و بارها از وحشت حاکم در شهر و حضور نیروهای امنیتی می‌گوید. به عنوان مثال از همان بدو ورود به عراق مباحث سیاسی را با بندی که دربرگیرنده احساسات ضد رژیم بعث است، شروع می‌کند: «در کنار اتوبوس‌ها - با اینکه مأمورین امنیتی عراق ایستاده بودند - وقتی یکی از زائران جعبه‌ای با سی تا چهل عدد شیرینی را از پنجره به افراد فقیر داد، شاید نزدیک صد و پنجاه نفر هجوم آوردند که این صحنه سبب شد همگی بر آن فقر و بیچارگی - که امروز دامنگیر ملت عراق شده است - اشک بریزند و بر رژیم حاکم و سیاست ننگینش نفرین فرستند» (زمانی، ۱۳۸۱ ش: ۵۰).

بر اساس این سفرنامه، رژیم بعث و نیروهای امنیتی رژیم، جو را در کشور متشنج و امنیتی کرده‌اند و این وضعیت به حالتی است که مردم عادی از حضور آن‌ها هراس دارند و با وحشت از ایشان یاد می‌کنند: «در نجف اشرف با یکی از شیعیان مقیم عراق، بعد از نماز مغرب و عشاء به گفت‌وگو نشستیم. وی وحشتی فوق العاده از نیروی‌های امنیتی مخفی عراق داشت. از این جهت در حالی که قرآن در پیش رو داشت و چشمش به صفحه‌های قرآن بود، آرام آرام می‌گفت: «۵۰ سال است در این شهر در کنار حرم امیر مؤمنان ساکن و مجاور هستم. در این دو دهه اخیر بیش‌ترین ذلت و بدبختی را تحمل کردیم. دو نفر از فرزندان مرا با فشار به معرکه بردند و آن‌ها را کشتند و فقر بسیار وحشتناکی بر مردم حاکم است» (همان: ۸۸-۸۹).

رژیم بعث و حکومت صدام در عراق به دلیل ظلم به ایران در دوران جنگ تحمیلی که موجب انزجار قلبی ایرانیان از شخص صدام هست در احساسات مردم ایران از منظر سیاسی در این کتاب گنجانده شده است: «در آن هنگام پرسیدم: آمدن زائران ایرانی را با چنین وضعیتی چگونه می‌بینید پسندیده است یا نه؟ زیرا ما خود دوست نداریم حکومتی که دستش یه خون هزاران انسان بی‌گناه و مجاهد آلوده است از این سفر بهره اقتصادی ببرد! پاسخ داد: «مائة أهلاً و سهلاً؛ شماها صد بار خوش آمدید». با آمدن شما ایرانی‌ها، روح امید و زندگی در کالبد ما دمیده شد. شماها باید به عراق بیایید، مردم عراق از آمدن شما خرسند و خوشحال‌اند. خداوند فرج خودش را می‌رساند. و بعد هم گفت: «ألیس الصبح بقریب» ما ناامید نیستیم. پیروزی و فرج نزدیک است» (همان: ۸۹).

نویسنده در بخشی از کتاب از منظر سیاسی اشاره به انتفاضه مردم عراق علیه رژیم بعث عراق دارد که سراسر کشور را در بر گرفت و در نهایت توسط نیروهای نظامی صدام حسین و وفادارانش به شدت سرکوب شد و نقاط مرکزی شهر کربلا که یکی از هسته‌های مقاومت مردمی بود به ویرانه تبدیل شد و حرم مورد اصابت چندین گلوله تانک گارد ریاست جمهوری صدام حسین قرار گرفت و هزاران نفر در این درگیری کشته و آواره شدند: «به ناگاه روی ضریح، آثار گلوله مشاهده کردیم. به در و دیوار که خیره شدیم، وجب به وجب آن اثر تیراندازی‌های فراوان نقش بسته بود. از ده سانتی متر به کف زمین تا به سقف همه جا حتی بر روی در و دیوارهای صحن و گلدسته‌ها، آثار گلوله‌های کالیبر کوچک و بزرگ پیدا بود. در یک لحظه حقایق تلخ انتفاضه ملت مظلوم عراق در جلوی چشمان ما ظاهر شد؛ حادثه‌ای که مظلومان و بی‌پناهان را به حرم حسینی سوق داد. آنانی که برای نجات کشور خود از چنگ مزدوران بعثی در داخل حرم سید الشهدا(ع) به شهادت رسیدند و به مولای‌شان و شهیدان همیشه شاهد تاریخ پیوستند» (همان: ۱۰۸).

در یک نگاه کلی به سفرنامه «سیری در سرزمین خاطره‌ها» از منظر سیاسی، می‌توان گفت: نگاه سیاسی احمد زمانی در سفرنامه‌اش چندان زیاد نیست و اشاره گسترده و موşkافانه به مسائل سیاسی ندارد و تنها چند بار از احساسات ضد بعث مردم ایران یاد می‌کند.

سفرنامه کاشان تا کربلا با ققنوس‌ها (احمد رضایی)

از نظر محتوایی نویسنده نگاه خاصی به مسائل سیاسی منطقه داشته است و حتی در بخش‌هایی از این کتاب به حضور داعش در عراق اشاره کرده است و می‌توان این نوع نگاه سیاسی را بارزترین شاخصه مثبت این کتاب دانست و ادعا کرد که این بخش کتاب بر دیگر بخش‌هایش می‌چربد و می‌تواند اطلاعات مفیدی به صورت مستقیم و غیر مستقیم به خواننده خود القا کند.

احمد رضایی در این کتاب، علاوه بر توضیح حوادث مختلف سیاسی حاکم بر عراق، ذهنیت مخاطب را نسبت به جو حاکم بر منطقه روشن می‌کند و در فواصل بسیاری از کتاب برای پاسخگویی به قسمتی از سؤالات زائران این مباحث را گنجانده است؛ حتی برای مخاطب از ساختار قومیتی حاکم بر عراق می‌گوید. به عنوان مثال از کردها به عنوان اکثریت جمعیت کرد نشین که در مناطق کوهستانی شمال شرقی عراق سکونت دارند، یاد می‌کند. البته اشاره‌ای هم به ترکمن‌ها و ترک زبان‌های مردم عراق می‌کند.

«گویا جنایتکاران و قاتلان آقا امام حسین در کربلا، یک بار دیگر از گور به در آمده‌اند تا آن صحنه‌های خونبار را بعد از ۱۴۰۰ سال دوباره در مقابل لشکریان ولایت و امامت در دید چشمان جهانیان به تصویر بکشند» (رضایی، ۱۳۹۳: ۱۹).

نویسنده در جای‌جای کتاب از تفکر انحرافی سلفی‌ها اعلام انزجار می‌کند و از رفتارهای آن‌ها برای مخاطب می‌نویسد: «همین گروه‌هکی که تفکر سلفی را بهترین گزینه برای تغییر و تشکیل حکومت اسلامی در جهان می‌داند، شدیدترین شکنجه‌ها را در قالب مجازات اسلامی بر مردم اعمال می‌کند. خود را سنی و تابع سلف می‌پندارد ولی به مؤسسات اسلامی اهل سنت هم رحم نمی‌کند» (همان: ۱۹).

این سفرنامه اطلاعات قابل توجهی از حضور داعش و منابع مالی آن‌ها به نویسنده می‌دهد و اگر منصفانه بنگریم؛ مباحث مفیدی در اختیار خواننده قرار می‌دهد و میزان توجه او به این مسأله طوری نیست که دل خواننده را بزند و او را خسته کند، نه چندان عمیق از مسائل می‌گوید و نه آنقدر سطحی که ارزش خود را از دست بدهند: «این گروه خود را به نام دولت اسلامی عراق و شام (داعش) معرفی و از منابع مالی زیادی برخوردار

است، ولی منابع خود را فاش نمی‌کند و اخیراً از بانک‌های شهر موصل عراق چیزی در حدود ۴۲۵ میلیون دلار و مقادیر زیادی طلا به غارت برده است» (همان: ۲۱).

البته نگاه تیزبین خود را گاهی به سمت تحلیل می‌برد و مسأله داعش در منطقه را از نگاه توجه به قدرت‌های بزرگ می‌سنجد: «خلاصه اینکه این فرزند نامشروع آمریکا و اسرائیل در حال حاضر یک غده سرطانی و مولد نامشروع انگلیس و آمریکا و یک مهره نهفته است و اینک آمریکا و اسرائیل، دستور قتل عام آن‌ها را صادر کرده‌اند به دلیل آن است که این گروهک علیه اربابش قد علم کرده است» (همان: ۲۱).

یا در جای دیگر از استعمار پیر یاد می‌کند و با قلمی ساده یادآور درد حضور استعمار بر کرده منطقه می‌شود: «اما استعمار عجوزه پیر انگلیس، که حتی سرقت و دزدی از مقدس‌ترین مکان‌ها هم، برای‌شان عادی است و همچنان در حال توطئه و نقشه کشیدن برای کشورهای اسلامی است تا آنان را به هر شکل و روش استثمار کند و هیچ پوشش و عملی در این راه دریغ نمی‌کند» (همان: ۸۶-۸۷).

نگاه سیاسی نویسنده در این سفرنامه تنها به بحث داعش متوقف نمی‌شود و با پرداختن به مسائل داخلی عراق، عدم امنیت، یادآوری جانفشانی شهیدای هشت سال جنگ تحمیلی و بسته بودن مرز و راه کربلا هنگام جنگ ادامه پیدا می‌کند: «هرچند راه باز شد و حالا همه بی دغدغه و با آرامش خاطر در راه رسیدن به حسین (ع) و ابوالفضل الحسین (ع) شتابان به جلو می‌روند ولی باید همه ما، به این نکته بسیار مهم و حیاتی توجه داشته باشیم که این راه با ریخته شدن خون هزاران شهید در وجه به وجه این راه روحانی، به دست آمده... و اگر جانفشانی شهیدان عزیز و جانبازان و آزادگان نبود، خواب این روزها را هم نمی‌دیدیم چه رسد به اینکه با فراغ بال در فضای مرز ایران و عراق قدم بزنیم» (همان: ۴۶-۴۷).

نویسنده در بخش‌هایی، از جو امنیتی حاکم بر عراق می‌گوید که ممکن است در این مسیر مسافران مورد تفتیش قرار گرفته و کنترل شوند: «در طول مسیر مأموران مستقر در ایستگاه‌های بازرسی از ما خواستند که پرده‌های داخل اتوبوس را جمع کنیم تا داخل اتوبوس را جمع کنیم تا داخل اتوبوس کاملاً مشخص باشد و آنان به راحتی بتوانند ما را کنترل کنند» (همان: ۵۷).

به صورت کلی مباحث سیاسی این کتاب بسیار قابل توجه هستند و بر سایر بخش‌های کتاب می‌چربند و بسیار هنرمندانه در جای‌جای کتاب گنجانده شده‌اند.

نتیجه بحث

سفرنامه «صراط النجاه» نوشته سمیر پوریان پور، شرح سفرنامه‌ای است که در سال ۱۳۸۶ در راه پیاده روی کربلا به رشته تحریر درآمد. مفهوم سیاسی در این سفرنامه با خوش بینی به مسائل سیاسی همراه است. جایگاه پلیسان عراقی و نوع برخورد با زوار ایرانی از مسائل مهم مطرح شده در این کتاب است. حضور انگلیسی‌ها و برخورد با زوار، نفرت مردم از صدام و مسأله امنیتی عراق از مسائل مهمی است که به آن توجه داشته است. برخورد محترمانه نظامیان عراقی با زوار نیز از مسائل مهمی است که برای اولین بار در میان تمام سفرنامه‌ها به آن اشاره شده است. مسأله سیاسی سفرنامه «صراط النجاه» در بررسی محتوایی از موارد پر بسامد در این کتاب ارزشمند است. سفرنامه پوریان پور به دلیل زبان ادبی نویسنده از سفرنامه‌های مهم به حساب می‌آید؛ که نویسنده در آن با نگاهی مثبت به شرح مسائل سیاسی پرداخته است. یکی از شاخصه‌های مهم، معرفی شخصیت‌های سیاسی در این سفرنامه است، به جز نفرت مردم کوچه و بازار از صدام، شرح خاطرات نویسنده از پلیس عراق در نهایت احترام با زوار مطرح می‌شود.

کتاب «هروله تا عرش» در سال ۱۳۹۱ شمسی توسط خد/د/د/بر/هیمی در پیاده روی اربعین نوشته شده است. مفهوم سیاسی در این سفرنامه، مسأله دشانشه پوش‌ها، حضور نظامیان آمریکایی، داعش و شور مردم در راهپیمایی اربعین را شامل می‌شود. حضور آمریکایی‌ها در عراق، حس و حال جنگ و شرایط پر تنش، مسأله‌ای است که در شرح خاطرات /بر/هیمی دیده می‌شود. نویسنده در این سفرنامه به حضور داعش اشاره دارد که در این رابطه منحصر به فرد است. محافظت رزمندگان از زائران در مقابل داعش و مطرح کردن دلیل سیاسی شور مردم در اربعین حسینی از موارد بسیار مهمی هستند که در سفرنامه /بر/هیمی مطرح می‌شود.

کتاب «در کوی جانان» در سال ۱۳۸۰ به قلم حسین واثقی نوشته شده است. مفهوم سیاسی این سفرنامه، به دلیل هم زمانی سفر نویسنده به عراق، در زمان صدام و حزب بعث و سیاست‌های دولت عراق، یکی از سفرنامه‌های مهمی است که بعد از انقلاب اسلامی نوشته شده است. خفقان حاکم بر جامعه عراق به واسطه تداوم حضور حزب بعث مسأله مهم سیاسی است که حسین واثقی همواره به آن اشاره کرده است. از امتیازات سیاسی این سفرنامه این است که به موقعیت بازار استعمار شده عراق توجه کرده است. نگاه سیاسی تاریخی نویسنده به تأثیر اعتقادی- تفکری وهابی‌ها و تضاد تفکری با مسلمانان شیعه (به ویژه ایرانیان)، در اعتقاد به زیارت بارگاه معصومین و عدم احترام به قبور متبرکه امامان، عدم احترام به زائر حرم و عدم آزادی است. حسین واثقی، به عنوان نویسنده انتقادی، بسیار دقیق به نقد رفتار سیاسی و عوام فریبانه صدام می‌پردازد. توجه به جنگ ایران و عراق از دیگر موارد مهمی است که در خلال سفرنامه به آن پرداخته شده است.

کتاب «سیری در سرزمین خاطره‌ها» توسط احمد زمانی در سال ۱۳۷۹ نوشته شده است. مفهوم سیاسی در این سفرنامه، با پرداختن به وحشت حاکم در عراق و حضور نیروهای امنیتی همراه است. بر اساس این سفرنامه، رژیم بعث و نیروهای امنیتی رژیم، جو را در کشور متشنج و امنیتی کرده‌اند و این وضعیت به حالتی است که مردم عادی از حضور آن‌ها هراس دارند و با وحشت از ایشان یاد می‌کنند. رژیم بعث و حکومت صدام در عراق به دلیل ظلم به ایران در دوران جنگ تحمیلی که موجب انزجار قلبی ایرانیان از شخص صدام است در احساسات مردم ایران از منظر سیاسی در جای‌جای این کتاب گنجانده شده است، اما به طور کلی در مورد این کتاب می‌توان گفت: نگاه سیاسی در این سفرنامه چندان زیاد نیست و اشاره گسترده و موشکافانه به مسائل سیاسی ندارد.

سفرنامه «کاشان تا کربلا با ققنوس‌ها» توسط احمد رضایی در سال ۱۳۹۳ به نگارش در آمده است. مفهوم سیاسی در این سفرنامه، با اطلاعات قابل توجهی که نویسنده از حضور داعش و منابع مالی آن‌ها به مخاطب می‌دهد همراه است و میزان توجه او به این مسائل طوری نیست که دل خواننده را بزند و او را خسته کند، نه چندان عمیق از مسائل می‌گوید و نه آنقدر سطحی که ارزش خود را از دست بدهند.

این سفرنامه علاوه بر توضیح حوادث مختلف سیاسی حاکم بر عراق، ذهنیت مخاطب را نسبت به جو حاکم بر منطقه روشن می‌کند و در فواصل بسیاری از کتاب برای پاسخگویی به قسمتی از سؤالات زائران این مباحث را گنجانده است و حتی برای مخاطب از ساختار قومیتی حاکم بر عراق می‌گوید. نویسنده در جای‌جای کتاب از تفکر انحرافی سلفی‌ها اعلام انزجار می‌کند و از رفتارهای آن‌ها برای مخاطب می‌نویسد. نگاه سیاسی نویسنده در این سفرنامه تنها به بحث داعش متوقف نمی‌شود و با پرداختن به مسائل داخلی عراق، عدم امنیت، یادآوری جانفشانی شهدای هشت سال جنگ تحمیلی و بسته بودن مرز و راه کربلا هنگام جنگ ادامه پیدا می‌کند.

هر کدام از سفرنامه‌ها، با بیان ساده مسائل سیاسی در سفر به عتبات، جریانات سیاسی را به خوبی بازگو می‌کند.

کتابنامه

ابراهیمی، خداداد. ۱۳۹۴ش، **هروله تا عرش**، خاطرات یک زائر پیاده از مهران تا کربلا، ایلام: انتشارات زانا.

پوریان پور، سمیر. ۱۳۸۹ش، **صراط النجاه**، سفرنامه پیاده تا کربلا، قم: طوبای محبت.
حسینی، میرزا داوود. ۱۳۹۱ش، **سفرنامه میرزا داوود حسینی**، به کوشش سیدعلی قاضی عسکر، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری مشعر.

رزمجو، حسین. ۱۳۷۰ش، **انواع ادبی**، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس.
رضایی، احمد. ۱۳۹۳ش، **سفرنامه کاشان تا کربلا با ققنوس‌ها**، تهران: انتشارات مرسل.
زمانی، احمد. ۱۳۸۱ش، **سیری در سرزمین خاطره‌ها**، سفرنامه کربلا، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری مشعر.

فرزاد، عبدالحسین. ۱۳۹۲ش، **درباره نقد ادبی**، تهران: نشر قطره.
کوهستانی‌نژاد، مسعود. ۱۳۸۴ش، **چالش‌ها و تعاملات ایران و عراق در نیمه نخست سده بیستم**، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

مشرّف، مریم. ۱۳۸۷ش، **شیوه نامه نقد ادبی**، تهران: انتشارات سخن.
واثقی، حسین. ۱۳۸۱ش، **درکوی جانان**، سفر به حرم ائمه(ع) در عراق، قم: مؤسسه بوستان کتاب.

مقالات

افتخاری، عطاءالله. بهار ۱۳۸۹ش، «**بررسی و مقایسه دو سفر روحانی زرتشتی و یهودی به دنیای پس از مرگ**»، فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، واحد جیرفت، دوره ۴، شماره ۱۳.
باقری، بهادر. زمستان ۱۳۹۸ش، «**نقد تطبیقی سه سفرنامه معاصر ایران در سطح توصیف زبانی از الگوی فرکلاف**»، فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، واحد جیرفت، دوره ۱۳، شماره ۵۲، ص ۲.

